18. Іван Самойлович — творець Бахчисарайського договору 1681 р. і противник Вічного миру 1686 р.

17 червня 1672 р. на Генеральній раді в Козацькій Діброві під Конотопом правителем лівобережної частини Українського гетьманату було обрано генерального суддю Івана Самойловича. Разом зі старшиною він склав присягу на вірність московському цареві Олексію Михайловичу, підтвердив положення Глухівських статей 1669 р. та підписав нові — так звані Конотопські статті, які визначили характер відносин між Гетьманатом та Російською короною. Як засвідчував Андрій Яковлів, московський монарх на початку 70-х рр. XVII ст. «прийняв Військо Запорозьке (Лівобережну Україну. — *Т. Ч.*), як окрему суцільну державу з точно означеною територією й населенням, під свою протекцію на певних умовах»[1].

Згідно з четвертою статею українсько-російського договору 1672 р., український гетьман та його оточення брали зобов'язання «...без указу Великого Государя Його Ц[арської] В[еличності] і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писав і з усними своїми присилками зноситись не намагався»[2]. Хоча певні обмеження у веденні зовнішньої політики й не давали змоги Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському регіоні, це компенсувалося за рахунок постійної участі української дипломатії в підготовці проведення московсько-польських чи московсько-турецьких переговорів, про що йтиметься далі. Зважаючи на глибоку обізнаність верхівки Українського гетьманату про стан справ у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, російський монарх постійно звертався до уряду Лівобережної України за порадою та консультацією щодо різних проблем зовнішньої політики Московської держави[3]. Зі свого боку, І. Самойлович намагався спрямовувати міжнародну діяльність свого протектора в необхідному для України напрямку.

У лютому 1673 р. гетьман запропонував московському цареві йти походом на Крим або ж розпочати заходи щодо підкорення правобережного гетьмана П. Дорошенка[4]. Цар не погодився розгорнути військові дії проти татар, але дав згоду наступати на Правобережжя. Проте перед майбутнім походом Олексій Михайлович висунув Дорошенкові певні умови підданства, які були виписані в спеціальній грамоті й відіслані І. Самойловичу для доставки за адресою. Та той ослухався царсько-

го наказу і не послав їх у Чигирин, мотивуючи це тим, що Дорошенко ні за яких умов не погодиться визнати московський сюзеренітет.

Наприкінці січня 1674 р. лівобережні козацькі полки під проводом самого Самойловича та московські війська на чолі з боярином Г. Ромодановським переправилися через Дніпро та почали відвойовувати в П. Дорошенка (а також іншого правобережного гетьмана М. Ханенка) «тогобічні» міста й селища. 17 березня в Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада, на якій полковники семи правобережних (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Паволоцького, Тарговицького та Уманського) та представники всіх лівобережних полків за рекомендацією боярина Г. Ромодановського висловили бажання «вчинити гетьмана Івана Самойловича на обох боках Дніпра єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким» та щоб московський цар прийняв їх у підданство «на таких же статтях», як і Лівобережну Україну[5]. Тут також було укладено Переяславські статті, які, в основному, повторювали положення Глухівського й Конотопського договорів України з Росією. У першій статті «Переяслава — 3» відразу ж уточнювалося, що «*окрім царя і його дітей, у турецького султана й у кримського хана, і ні в жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути*»[6]. Г. Ромодановський від імені свого монарха запевнив правобережців, що вони будуть «в підданстві у Великого Государя на колишніх правах і вольностях, і нічим їх права і вольності порушені не будуть»[7]. Але фактично Самойлович і не встиг цілковито оволодіти Правобережжям, а його населення – «задовільнитися» царською протекцією, оскільки за допомогою багатотисячних військ Османської імперії ця частина гетьманату знову опинилася під владою П. Дорошенка. Крім того, на правобережні землі вступила армія Речі Посполитої, що активно протистояла не лише заходам султана та царя, але й діям обох українських гетьманів. Та коли в 1675 р. московський цар запропонував польському королеві об'єднати свої війська для боротьби проти Дорошенка, Самойлович відрадив його це робити з огляду на небажання виникнення більш тісного союзу між Польщею й Росією. У березні того ж року гетьман прийняв у себе польських послів на чолі з О. Клодницьким, що їхали до Москви. Після одержання королівського листа та розмови з послом гетьман відпустив поляків у напрямку польського кордону, про що відразу ж повідомив коронному гетьману Д. Вишневецькому[8]. Влітку лівобережний регіментар писав до канцлера Великого князівства Литовського, що він разом із російським військом Ромодановського знову вирушає до Дніпра для оволодіння Правобережжям[9].

Повернення собі «втраченої» частини гетьманату стало одним із головних завдань зовнішньої політики уряду І. Самойловича. «*Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить*»[10], — неодноразово заявляв він протягом свого гетьманування іноземним володарям, усвідомлюючи своє правонаступництво на володіння правобережними землями, що стали ареною військової боротьби між Варшавою, Москвою та Стамбулом. У листі від 18 вересня 1676 р. до охотницького полковника І. Новицького він писав: «*...Богу від усіх нехай буде благодаріння, понєваж отчизну нашу розторгнену Україну привів під єдиного монарха і регімент (*управління гетьмана. — *Т. Ч.) у з'єднання*»[11]. Ці слова були визначальними для всього періоду правління І. Самойловича.

Московський цар
Федір Олексійович

Одержавши звістку про можливий наступ турків на Правобережжя, гетьман з осені 1676 р. розпочинає активну підготовку до відбиття ворожого нападу, в результаті чого були укріплені найбільші південні міста, а також дві тогочасні столиці України — Київ та Чигирин. Внаслідок таких дій гетьмана в Чигирині був сформований досить великий гарнізон з 7 тисяч козаків і 5 тисяч московських солдат. Це допомогло невдовзі, у серпні 1677 р., витримати багатоденну облогу турецької армії Ібрагім-паші. Керуючи 20-тисячним козацьким військом, гетьман Самойлович разом із підрозділами Г. Ромодановського 28–29 серпня розгромив частину турецької армії біля Бужина, що спричинило відхід турків з-під Чигирина, залога якого трималася з останніх сил.

У листопаді 1677 р. стольник Карандєєв запропонував І. Самойловичу «порадитись із старшиною про військові й інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті»[12]. Незважаючи на те, що на старшинській раді такі пропозиції-»статті» були вироблені, генеральному писарю В. Кочубею, який віз їх до Москви, Самойлович доручив донести царю Федору Олексійовичу свою рішучу позицію. Вона полягала в тому, що росіяни не повинні вести розмову з польськими послами про віддачу Речі Посполитій якої-небудь частини Правобережної України, а особливо Києва й Чигирина. Геть-

ман Самойлович писав до дяка І. Іванова в листі від 19 грудня 1677 р. про те, що українським народом на переговорах із поляками «як скотиною якою мали б торгувати», але «народ малоросійський за гноблення і особливо гоніння на віру відторгнувся від Речі Посполитої і вільно піддався государю московському»[13]. Регіментар навіть хотів виїхати до Москви, щоб особисто взяти участь у переговорах, але росіяни, передбачаючи реакцію польських дипломатів, всіляко відмовляли його від цього. Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана від 10 січня 1678 р. стверджував, що всі правобережні міста, відвойовані в турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що присланні українцями статті впишуть до інструкції московським дипломатам. Крім того, в Україну постійно присилатимуться «списки з їхніх розмов з поляками». Занепокоєність долею правобережних земель відображалась у зверненні І. Самойловича до стольника В. Тяпкіна: «Між тим, як у нас в козацькому народі постійно одна думка і один намір і справа, хто володіє Києвом і Чигирином, тому повинний бути покірний весь малоросійський народ»[14].

Одночасно з дипломатичними заходами І. Самойлович дав наказ своїм полковникам розпочати підготовку до війни з турками. У січні 1677 р. польський резидент Свідерський скаржився московському уряду на те, що Самойлович іменує себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й займає «Дорошенкові міста», на які претендувала Річ Посполита[15]. Розуміючи, що міжнародна ситуація складається не на його користь (крім того, гетьман враховував прагненння «князя Малої Русі-України» Ю. Хмельницького взяти під свій контроль правобережний регіон), І. Самойлович вирішив знищити всі фортеці на правобережному Подніпров'ї, а їхнє населення розселити на Лівобережжі й Слобожанщині. Восени 1678 р. розпочався перший етап «великого згону». 4 вересня гетьман наказував канівському полковнику Д. Пушкаренку, щоб «хто б з вами йти не захотів, то і того для спільної одностайності, силоміць із собою звідти (з-під Канева. — *Т. Ч.*) впровадьте...сюди до Переяславля»[16]. Щоб не залишати султану та Хмельницькому бази для матеріального забезпечення й поповнення людськими ресурсами своїх військ, на Правобережну Україну в жовтні був висланий спеціальний загін на чолі з полковником Лисенком для переселення всіх її жителів і спалення міст та селищ. З наступного року розпочався новий етап цієї операції. Син гетьмана Семен Самойлович разом з окремими сотнями Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського та двох компанійських полків і загоном російського воєводи Л. Неплюєва наприкінці лютого 1679 р. зайняли Ржищів, а згодом Канів і Кор-

сунь. Жителі цих міст разом із населенням Черкас, Жаботина, Мошнів, Драбовки «на сю сторону (Лівобережну Україну. — *Т. Ч.*) зігнані і від неприятеля відлучені, а села і містечка в тій стороні всі без останку спалені»[17]. До речі, саме цей період діяльності І. Самойловича найнегативніше оцінюється вітчизняними істориками, які ставлять гетьману в провину знищення Правобережної України.

У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї московсько-польського союзу[18]. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з Османською імперією. У розмові з дяком Є. Українцевим він говорив, «щоб цар із султаном і ханом захотів мирний договір становити»[19]. Одночасно він відмовляв російських урядовців від пропонованого Варшавою спільного походу з польськими військами у район Дунаю: «...хоча би ми разом з поляками над неприятелем і перемогу отримали, то поляки стануть цю перемогу й славу приписувати собі»[20].

Хоча в цей час серед частини козацької старшини були й прихильники протилежної зовнішньополітичної лінії, які схилялися до союзу з Польщею. Це, зокрема, підтверджує лист Яна III Собеського до М. Радзивіла від 20 березня 1680 р., у якому, зокрема, писалося: «...позавчора мали відомість від полковника Війська Запорозького з Задніпров'я..., що якщо Москва з турками трактат підпише, то від неї підуть і до Речі Посполитої вернуться до підданства»[21].

І. Самойлович все-таки зумів переконати не тільки свою старшину, але й московський уряд у доцільності союзу з турками. Для укладення мирного договору з Портою й Кримським ханатом у листопаді 1680 р. до Бахчисарая в складі російського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович. Раніше стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в Батурині, вислухав пропозиції гетьмана Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Підтримуємо висновки історика В. Станіславського, що укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р. можна вважати зовнішньополітичним успіхом саме гетьманської адміністрації[22], а, отже, лівобережний гетьман І. Самойлович, по суті, був його творцем.

Однак після отриманого «списку» Бахчисарайського договору в серпні 1682 р. лівобережний гетьман висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: «із списку з затвердженої султанової грамоти...чиниться нам дуже досадливо і шкідливо..., що салтан турський дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх в тому боці мати

хоче, а посли Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити»[23]. Невдовзі посол Тяпкін звітувався перед царями: «Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Й. Ц. В (його царській величності. — *Т. Ч.*)... *замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Султаном Турським пожалував би В. Г.* (великий государ — *Т. Ч.*) *його Гетьмана за чисельні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою*»[24].

Відносна поразка на дипломатичному фронті змусила гетьмана застосовувати інші засоби для того, щоб не дати Туреччині й Польщі оволодіти Правобережжям. На заклики супротивної сторони до населення Лівобережної України переходити на правобережні землі І. Самойлович відповів укріпленням кордонів та виданням універсалів, де під загрозою «нещадного карання на горло» заборонялося переходити через Дніпро. Реагуючи на звернення Яна III Собеського з пропозицією до українців «з обох сторін» Дніпра переходити на його сторону для боротьби з турками, лівобережний гетьман у травні 1682 р. видає універсал до всього козацтва, в якому говорилося: «...поляки... переваблюють і заохочують наших людей... на життя в тогобічну порожню Україну, а особливо на військові звитяги, оманливо обіцяючи (бо ніколи того не учинять) велику свою уважливість і давні вольності, щоб.... не слухали нестатечних звідців і розкольників миру»[25]. Але не тільки Польща переманювала на свій бік лівобережних козаків — у березні 1683 р. Самойлович із обуренням повідомляв до Москви, що до нього приїхав посол від кримського хана Мурат-Гірея з проханням надати 10-тисячне військо. Одночасно ханські закличні листи розповсюджувалися в усіх лівобережних полках[26]. Щоб убезпечити свої володіння від досить частих переходів, І. Самойлович виставляє прикордонні застави «від Запорогів по Київ і по Батурин міцні»[27]. Протягом лише 1684 р. за гетьманським наказом було страчено двадцять козаків, а до Москви було відправлено в кайданах переяславського полковника Войца-Сербина, який хотів перейти на службу до польського короля. Самойлович заарештував навіть жінку правобережного гетьмана А. Могили, що проживала на Лівобережжі[28].

У свою чергу, гетьман і його старшина неодноразово зверталися до правобережного козацтва з пропозиціями переходити на їхній бік. Київський полковник К. Солонина пропонував «тогобічним» козакам, щоб «під регімент пана Гетьмана піддалися... і не за польське достоїнство, на якім багато ошукано, але за власну свою і предків своїх

вітчизну милу Україну»[29]. «...То є вже безчестя над безчестям так очевидно відривати від нас наших підданих», — скаржився польський посол московським царям на дії лівобережного полковника[30]. Наприкінці 1683 р., знехтувавши міжнародними угодами, І. Самойлович зробив спробу відсунути західні кордони лівобережної частини Українського гетьманату поблизу Києва, а влітку 1684 р. намагався оволодіти Богуславом. Лише завдяки тому, що комендант польського гарнізону спалив місто і знищив міст через Дніпро, гетьман був змушений відвести свої війська[31].

У той же час гетьманський уряд продовжує надавати необхідні консультації московському цареві щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, зокрема і щодо російсько-турецьких переговорів, які після укладення Бахчисарайського миру між державами тривали з метою уточнення окремих його положень у Стамбулі. Звичайно, найбільше І. Самойловича турбувало питання статусу українських земель. Він подав на розгляд російського монарха чотири статті, які б, на його думку, «виправили» ряд бахчисарайських домовленостей щодо України. По-перше, відзначалося що не «обережено» Запорожжя; по-друге — «...затверджено, щоб як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у високій В. М державі залишається міст знову не будувати... [Це] до тих договорів не належало»; по-третє — гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а «посли Ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати»; по-четверте — Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан «хитрістю бусурманською постановив», аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П. Возніцин «міцно настояв» на тому, щоб це положення не було вписано до ратифікаційної султанської грамоти[32]. Отже, як відзначали вітчизняні та зарубіжні дослідники цього питання, у цей час лівобережний гетьман говорив, що можна укладати «вічний мир», але за умови відмови Варшави від Києва, Правобережної України та Запорожжя, а також ведення спільних військових дій проти Криму[33]. Очевидно, що такі пропозиції Самойловича були нездійсненними й, мабуть, саме тому він їх запропонував російській стороні.

У червні 1683 р. московський цар надіслав Самойловичу записи переговорів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блюмберком, які, протегуючи Речі Посполитій домовлялися з російським урядом про укладення «вічного миру»[34]. Проаналізувавши попереднє бачення

московської й віденської дипломатії, наприкінці року гетьман відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Андрусові та Каджині[35]. «За милість монаршу премилостиву вам, великим государям, уклінно дякуємо. Але ж, одне для малого часу також і для труднощів наших, тих осіб послати не встигли»[36], — дипломатично відписував Самойлович до Москви 27 грудня 1683 р. Вважаємо, що це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів в Україні було добре відомо, чим закінчуються такі «запрошення» — польська сторона відмовлялася з «хлопами» разом засідати. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передає царським послам: 1) Київ обов'язково повинен залишатися під гетьманським регіментом, 2) кордон поблизу Києва потрібно відсунути західніше, 3) територію Засожжя необхідно передати Українському гетьманатові, 4) наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; 4) про «комісійні з'їзди» треба повідомляти завчасно[37]. Власне російсько-польські переговори 1683 р. і були зірвані з огляду на позицію Самойловича відносно «сожського» питання, адже царські та королівські дипломати так і не змогли дійти згоди щодо цієї проблеми[38].

Російський дослідник І. Греков відзначав, що в другій половині 1684 р. гетьман І. Самойлович переконував князя В. Голіцина й княгиню Софію, що вступати в союз із Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі «вічного миру», який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя[39]. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що оберне «всю вагу війни на російське царство». Також І. Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини. В листопаді, під час розмови з дяком Є. Українцевим, гетьман нагадав росіянинові про ставлення поляків до чергової владної «смути» в Москві навесні-влітку 1682 р., коли польський король «цьому радів..., султана і хана умовляв на війну проти государів...»[40]. А тому це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. Окрім того Самойлович говорив про неможливість довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малочисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирина від турок та від-

значав неможливість швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемі віросповідання православних у Польщі тощо[41]. «На цесарі і королі польському яку присягу взяти, що вони великих государів у цій війні не видадуть і особливого миру не укладуть»[42], — говорив гетьман російському представникові й пропонував вислати посольство до Франції, щоб узяти з короля Людовіка XIV «певну відомість» щодо його ставлення до Австрії й Польші. Під таким тиском гетьманського уряду московський цар у зверненні до польського короля від 9 червня 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, але і вся територія по Случ і Горинь[43]. Разом із тим, про участь українських послів у переговорах у Батурин було повідомлено — «...що робиться на комісії, дамо знати»[44].

Та, незважаючи на офіційне схвалення московським урядом намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема Правобережної України не вирішувалась належним чином. Саме тому І. Самойлович потай від царів змушений був підтримувати зовнішні відносини з Кримським ханатом і навіть своїм давнім ворогом — Річчю Посполитою. 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І. Новицькому: «...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана. — *Т. Ч.*) мало хто відав»[45]. Негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання «вічного миру». Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнений лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, у якому пропонував московському уряду вимагати від короля не тільки подніпровські землі, але й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя[46]. На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія на чолі з С. Яблоновським вирушила до молдавського кордону, гетьманич Семен Самойлович на чолі стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з гомельською, чечерською, пропойською та кричевською волостями[47]. Це був своєрідний демарш Українського гетьманату, застосований всупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла розгортати жодного територіального військового конфлікту з Варшавою[48].

На початку 1685 р. до московської столиці з Батурина відправляється український посол Л. Кочубей. Він мав прохати царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р. Сож, а також обговорити питання відносно майбутнього об'єднання ліво-

бережної частини Українського гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною «...яких славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заславль, Корець...»[49].

Незабаром у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва та думного дяка Є. Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько-польського договору. У січні 1686 р. він послав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Поштовхом до цієї поїздки стала отримана в гетьманській канцелярії звістка щодо можливого виїзду польських комісарів із Варшави до Москви. «Проти того учинення союзу винародилося у нас поняття і роздуми...»[50] — говорилося в інструкції українським послам. Однак, якби все ж таки «вічний мир» передбачалося укласти, то, на вимогу української сторони, справу «тогобічного Дніпра» потрібно було відкласти і не розглядати її на переговорах. У випадку ж її розгляду посли мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва та клопотатися про забезпечення прав православних на території Речі Посполитої. Українські науковці зазначали, що, пропонуючи такий варіант укладення «вічного миру», І. Самойлович свідомо розраховував на затягування часу[51], а польський історик Я. Перденія зробив висновок, що вимоги українського гетьмана були найважливішими під час переговорів у Москві[52].

Разом з тим, гетьманський уряд випрацював ґрунтовніший проект, згідно з яким цар, як протектор Лівобережної України, не повинен був укладати мирний договір з польським королем. Цей важливий не лише в історії українсько-російських, але й міжнародних відносин того часу документ був віднайдений В. Станіславським у російському архіві та опублікований ним у вітчизняному науковому виданні[53]. Документ, що отримав назву «Статті Івана Самойловича» з'явився 27 січня 1686 р. у результаті наказу московського уряду та переговорів І. Самойловича з представником царя севським воєводою Л. Неплюєвим. У «статтях» гетьманського уряду відзначалося, що українське керівництво ще задовго до тогорічного польського посольства К. Гримультовського виступало проти укладення договору між Москвою і Варшавою: «...в недавне прошлых летех колико кратно, по указу их царского величества, присланным ко мне, о полских желаниях людем говорил я, і статьями им великим государем доносил, что без вечного миру, і без договору, о какой особой прибыли, их царского пресветлого величества стороне, с стороною польскою против бусурман в союз всупати не прилич-

но...»[54]. Окрім того, викладалися багато причин неможливості, на думку лівобережного гетьмана, ухвалення чергового російсько-польського миру: 1) він би порушував попередні мирні домовленості царя з султаном (очевидно, йшлося про Бахчисарайский договір 1681 р.); 2) поляки дотримуються іншою віри, з огляду на що не будуть дотримуватися мирних постанов; 3) у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а, отже, вони не будуть дотримуватися і після «вічного миру»; 4) може розпочатися війна з Османською імперією; 5) важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; 6) якщо польському королю відійде Правобережна Україна і Запорожжя, то Польща заявить усім про слабкість московського царя; 7) Правобережна Україна раніше була відвойована у поляків Військом Запорозьким, яке добровільно піддалося царю; 8) гроші, які б мала виплатити Москва Речі Посполитій як компенсацію за володіння Лівобережною Україною за умови не укладення миру стали б у великій нагоді цареві; 9) Польща не надала допомоги цареві під час оборони українсько-російськими військами Чигирина; 10) можливо, що польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати «вічний мир» із росіянами є лише відволікаючим маневром; 11) у разі зриву підписання договору, українські війська разом із царською армією зможуть протистояти польським походам на Україну; 12) цар не повинен втягуватися у довголітню і виснажливу війну європейських країн з турками; 13) протягом минулих війн на стороні Польщі воювало багато українських та донських козаків, багато з яких загинуло; 13) Річ Посполита не знала великих нападів турків на свою територію; 14) поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти султана, а царю пропонують організувати обтяжливий похід на Крим

Разом з тим, гетьман І. Самойлович наводив переконливі аргументи щодо переваг укладення «вічного миру» саме з Османською імперією: 1) турецький султан, незважаючи на війни проти нього, залишається сильним у військовому плані; 2) французький король, який є союзником австрійського цісаря та польського короля, а також венеціанського дожі не виступає разом з ними проти Османської імперії; 3) незважаючи на існування християнської «Священної ліги» європейських держав (куди входить і Польща), вони не є єдиними і не бажають успіху Австрійській імперії у боротьбі з турками; 4) Річ Посполита ослабла і вже не в змозі вести велику війну з турками.

У разі наполягання польської сторони відносно термінового укладення миру український правитель пропонував цареві все ж таки на де-

який час затриматися з його підписанням і подивитися як буде діяти польський король та австрійський цісар: чи будуть вони настоювати на продовженні війни з турками з огляду на позицію Франції? Нещиру позицію Речі Посполитої відносно Московської держави, окрім вищевикладених «статей» Самойловича мали б підтвердити і свідчення купця-грека Юрія Раджея та запорожця Андрія Калістрата, які гетьман надіслав до Москви. Перший із них, перебуваючи у Вільно чув від місцевого купця (теж грецького походження), що «учинив мир вечный і познав помощь от царства Російского, тщатся і радеют, с турком войну совершити вскоре. По сем тот с царством Російским учиненный разрушити, і доходити войною всего того что в сих договорех поступятца і боле промыслами доступати восхощут»[55]. Другий певний час перебував у турецькому полоні, звідки був визволений венеціанцями, після чого потрапив до палацу короля Яна III Собеського у Жовкві. Там він особисто почув, що «король итолиянским языком говорил резиденту такие слова, надеюсь на Бога, что Москву введу в войну турскую, для того великие послы к Москве посланы, і как турской возярится на Москву вместе і я радети буду, с турком покой учинит, і обращу войну на царство Московское, которым образом удобно возмогу отобрать Заднеприе (Лівобережну Україну. — *Т. Ч.*)...»[56]. Але, як засвідчили наступні події, царський уряд не прислухався до цих пересторог, а також не прийняв до відома позицію І. Самойловича.

Одночасно з українсько-російськими консультаціями польський король хотів через митрополита Четвертинського вплинути на І. Самойловича, щоб той «не заважав» порозумінню між Польщею й Росією[57]. Однак гетьман не тільки не прислухався до побажань Яна III Собеського, але й ще більше радикалізував свої вимоги. Результатом активного втручання гетьманської влади в переговорний процес став запис у сьомій статті «Вічного миру» про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель «від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин»[58], а також пункту щодо захисту польським королем православної віри на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Московські посли Б. Шереметьєв, І. Чаадаєв, П. Волков та І. Волков, які вирушили до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести додаткові переговори з проблеми належності правобережного Подніпров'я. «І нині бив чолом нам В. Г. (великому государеві — *Т. Ч.*) гетьман І. Самойлович, щоб ми зволили про дома-

гання тих пустих земель наш Ц. В. (царській величності — *Т. Ч.*) указ до вас послати...»[59], — говорилося в інструкції царському посольству на чолі з Б. Шереметьєвим, яке вирушило до Польщі в липні 1686 р. Воно одержало письмову інструкцію від царя, де відзначалося, що, за настійливими домаганнями гетьмана І. Самойловича, потрібно всілякими засобами добиватися повернення «пустих земель». Окрім того, російські посли мали вимагати від уряду Речі Посполитої, щоб «козаки Війська Запорозького, котрі нині в Польщі на службі його королівської величності затримані, а уродженці вони цього боку Дніпра (Лівобережжя. — *Т. Ч.*) і дружини і діти їх і нині живуть у помешканнях своїх у наших царської величності малоросійських містах, і ті були б звільнені, і дана їм свобода, по договорам»[60]. У кінці серпня московські царі звернулися до своїх посланців у Польщі з тим, щоб вони, згідно з вимогами І. Самойловича, звернулися до короля відносно заборони титулуватися А. Могилі «гетьманом Війська Запорозького», а також вимагали більше не приймати втікачів із земель «царської величності»[61]. 22 грудня польський король, перебуваючи у Львові, ратифікував польсько-російський договір, але справа долі подніпровських земель була відкладена.

Зі свого боку, український гетьман також звертався до короля Речі Посполитої з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III Собеського він стверджував, що Правобережжя дісталося московському царю від султана і було здобуте його сином Семеном у «турецького» гетьмана Ю. Хмельницького, внаслідок чого з'єдналося з рештою території України[62]. В іншому документі під назвою «Пункти від Самойловича гетьмана» лівобережний правитель переконував польського короля: «А як на тій чигиринській (стороні — *Т. Ч.*) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й. К. М. (його королівської милості. — *Т. Ч.*) уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилеглі і належать»[63]. Тому Самойлович вимагав у короля, щоб «перелічені власні землі наші при нас були залишені, які хоч в пустці, а нехай будуть наші». Він аргументував це тим, що «та праця наша (війна з турками і татарами. — *Т. Ч.*) не за однією Їх Ц. П. В. (царською пресвітлою величністю. — *Т. Ч.*) Російською монархією..., але й для захисту країв Корони польської»[64]. У цих словах гетьмана проглядається давня традиція «служіння» відразу обом монархам. У листі до коменданта Білої Церкви С. Раппе гетьман писав про те, що правобережні

землі України, включаючи Білу Церкву, здавна належали українському народу й Війську Запорозькому (*«ми тоді гетьман з Військом Запорозьким і з усім народом нашим Малоросійським засвідчуємо, що не тільки тих міст на слободи названих здавна Війську Запорозькому приналежних не маємо в сторону Королівства Польського відпускати, але й усіх тих земель, якими ми, почавши від Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, володіли в якій лінії і Біла Церква...»*), і запитував: «то для чого б ґрунта і землі того боку Дніпра віддавати мали?»[65].

Оскільки всі ці протести української сторони ігнорувалися польською владою, І. Самойлович розпочинає проводити військові операції, метою яких було зайняття всієї території Правобережної України. «Рубіж собі далі по Случ шукає і займає»[66], — повідомляли сучасники. Коронний канцлер М. Огінський писав до Москви, що «*ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем*»[67]. Ян ІІІ Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «*якусь собі удільність як другий Хмельницький...вживає*»[68]. При цьому король посилався на особисті звернення Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана в зустрічах із кримським ханом, метою яких повинно було стати укладення військового союзу проти Речі Посполитої й Московської держави. Заходи І. Самойловича, спрямовані на повернення правобережних територій так перелякали поляків, що змусили скликати навіть спеціальну сенатську комісію з цього питання. Там, зокрема, відзначалося, що гетьман *«бажає забрати собі всю Україну»*, «не тільки не йде воювати татар, але є новини, що з Кримом підписував трактати»[69].

Цілеспрямована правобережна політика І. Самойловича, що розходилася з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його усунення з посади гетьмана Лівобережної України. Частина козацької старшини, використовуючи українсько-російські суперечності в справі повернення Правобережної України, зробила все можливе для того, щоб скомпрометувати Самойловича перед московською владою. Інкримінуючи йому зраду, в чолобитній до царя від 7 липня 1687 р. старшина відзначала, що Іван Самойлович «про землі тієї сторони Дніпра говорив жорстоко: не так буде, як Москва з Поляками в мирних своїх договорах постановила. Учиним ми так, як нам потрібно»[70]. Однак несприятлива міжнародна ситуація завадила возз'єднатися двом частинам Українського гетьма-

нату в єдину державу — Лівобережжя залишалося під протекцією московського царя, а Правобережжя перебувало під владою турецького султана і польського короля.

---

[1] Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 118.

[2] Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 244.

[3] Kamiński A. — S. Republic us Autocracy. Poland-Lithuania and Russia 1686–1697. — Cambridge, 1993. — P. 132.

[4] Попов А. Русское посольство в Польше в 1673–1677 годах. — Санкт-Петербург, 1854. — С. 10–11.

[5] Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. I. — С. 251.

[6] Яковлів А. Українсько-московські договори... — С. 114.

[7] *Цит. за:* Попов А. Русское посольство... — С. 63.

[8] АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 228–229.

[9] Там само. — Арк. 231.

[10] АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 1, арк. 389.

[11] Акты ЗР. — Т. 5. — С. 140.

[12] *Цит. за:* Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. — Т. 8. — Москва, 1857. — С. 294.

[13] Там само. — С. 295–296.

[14] Там само.

[15] БНІО Вроцлав. — Од. зб. 2958/1, арк. 68.

[16] Акты ЗР. — Т. 5. — С. 151.

[17] РДАДА Москва. — Ф. 229, оп. 2, кн. 50, арк. 667; Заруба В. Украинское козацкое войско. — С. 78.

[18] РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 2, кн. 192, арк. 66.

[19] *Цит. за:* Павлищев Н. Польская анархия при Яне Казимире... — Т. 3. — С. 72.

[20] *Цит. за:* Соловьев С. История России с древнейших времен. — Кн. VII. — Т. 13–14. — Москва, 1962. — С. 225.

[21] АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивіллів», від. III, кн. 15, № 105.

[22] Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) — Вип. 3. — К.,2003. — С. 349.

[23] Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 279.

[24] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. — С. 261–262.

[25] Акты ЗР. — Т. 5. — С. 166–167; Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 287.

[26] Бантыш-Каменский Д. Источники. — Ч. 1. — С. 282–283.

[27] Дополнения к актам историческим. — Т. XI. — С. 150.

[28] Чухліб Т. Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684–1689) // Середньовічна Україна. — Вип. 1. — К., 1994. — С. 128.

[29] БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 177, арк. 477–478; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobeć Turcji... — S. 204.

[30] *Цит. за:* Wójcik Z. Rzeczpospolita wobeć Turcji. — S. 205.

[31] Дополнения к актам историческим... — Т. XI. — С. 87; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej. — S. 30.

[32] Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 279–280.

[33] Соловьев С. История России с древнейших времен. — Кн. VII. — Т. 13–14. — С. 374–375; Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». — С. 349–350.

[34] Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — Т. 6. — С. 708–710.

[35] Дополнения к актам историческим. — Т. XI. — С. 142.

[36] Там само. — С. 15.

[37] Там само. — С. 16.

[38] Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 329.

[39] Греков И. «Вечный мир» 1686 года. Рукопись дисертации... канд. ист. наук. — С. 392.

[40] Там само. — С. 395.

[41] Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». — С. 350–351.

[42] Соловьев С. История России. — Кн. 3. — Т. XIV. — Сбц. 992.

[43] Дополнения к актам историческим. — Т. XI. — С. 142.

[44] Там само. — С. 20.

[45] Акты ЗР. — Т. 5. — С. 176.

[46] Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. — Вип. І. — К., 1993. — С. 118; Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty» w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. — S. 42.

[47] Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej. — S. 30.

[48] Греков И. «Вечний мир» 1686 года. — С. 393.

[49] *Цит. за:* Соловьев С. История России с древнейших времен. — Кн. VII. — Т. 13–14. — С. 384.

[50] Бантыш-Каменский Д. Источники... — Ч. 1. — С. 289–296.

[51] Станіславський В. Вказ. праця. — С. 352.

[52] Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 49.

[53] РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 1, спр. 224, арк. 61–90; Статті Івана Самойловича / Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) — Вип. 3. — С. 364–381.

[54] Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича. — С. 368.

[55] РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 1, спр. 224, арк. 91.

[56] Там само. — Арк. 94–95.

[57] Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie. — S. 42.

[58] Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 316.

[59] Памятники дипломатических сношений... — Т. 6. — С. 1311–1312.

[60] Там само; Станіславський В. Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686–1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць. — К.,2003. — С. 268.

[61] Станіславський В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила // Укр. істор. журнал. — 2002. — № 5. — С. 119–121

[62] РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 3, № 487, арк. 48; Костомаров Н. Собрание сочинений. — Т. 16. — С. 317.

[63] АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 1, арк. 394.

[64] Там само. — Арк. 395.

[65] Там само. — Арк. 389–392.

[66] Памятники дипломатических сношений... — Т. 6. — С. 1479.

[67] Там само. — С. 1500.

[68] Там само. — С. 1535–1537.

[69] АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3031, арк. 145–146.

[70] Бантыш-Каменский Д. Источники... — Ч. 1. — С. 302.